

ГАЦЕНКО І. О.

Чернігівський державний інститут економіки і управління

ТИПОЛОГІЧНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ ОНОМАТОПЕЙ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Статтю присвячено актуальній науковій проблемі – мотивації мовного знака в сучасному мовознавстві. Розглянуто поняття звуконаслідування в сучасній лінгвістиці, аналізується статус та структура онома топів.

Ключові слова: онома топєя, звуко символізм, фоносемантика.

Статья посвящена актуальной научной проблеме – мотивации языкового знака в современном языкознании. Рассмотрено понятие звукоподражания в современной лингвистике, анализируется статус и структура онома топов.

Ключевые слова: онома топєя, звуко символізм, фоносемантика.

The article is devoted actual scientific problem – motivation of linguistic sign in modern linguistics. The concept of onomatopoeia is considered in modern linguistics, status and structure of onomatops is analysed.

Key words: onomatopoeia, soundsymbolism, fonosemantika.

Група звуконаслідувальної лексики привертала увагу дослідників дуже давно, адже вона безпосередньо пов'язана з надзвичайно важливою для мовознавчої науки проблемою – зв'язку звуку і значення. М. Рубінський підкреслював: “Серед найголовніших проблем мовознавства навряд чи є друга така проблема, яка так багато обговорювалася б мовознавцями та філософами, фахівцями і нефахівцями, як проблема онома топєї” [1:497]. Попри їхню, здавалося б, формальну примітивність і функціональну маргінальність, онома топєйні слова втім є чи не найцікавішим і найзагадковішим сегментом лексичної системи людської мови загалом і етнічної зокрема. Онома топєя, крім того, що становить традиційний аргумент для прихильників відомого ще з античних часів погляду про мотивований суттю позначуваного предмета чи явища план вираження мовного знака, містить у собі велику з'ясувальну силу при розгляді проблеми виникнення мови загалом і звукових особливостей кореня, складу, просодичних характеристик тощо здогадної первісної мови зокрема. Усіляке нове дослідження, у предметному полі якого з'являються звуконаслідувальні слова, – це ще один крок до прояснення питання про універсальне й ідіоетнічне в людській мові.

При цьому увага зверталась у першу чергу на звуконаслідувальні слова як на наочний приклад мотивованості мовного знака: “При більш

уважному розгляді виявляється, що майже будь-яке слово, що називає звук чи предмет, який звучить, так чи інакше з цим звуком пов'язане звуковою формою” [2:174].

Отже, **актуальність** даної розвідки передусім зумовлена потребою дослідження явища ономапоєї в сучасному мовознавстві. *Мета* дослідження полягає у комплексному аналізі слів-звукозображень. **Завдання** статті – проаналізувати останні дослідження, що їх присвячено проблемі мотивованості мовного знака, дати компонентний аналіз ономапоєї та порівняльний аналіз компонентної семантики цих одиниць. **Об'єкт** вивчення становлять лексичні системи звукозображень української, російської та англійської мови. **Предметом** дослідження є особливості структури ономапоєї у досліджуваних мовах. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що поняття звукозображальності розглядається як більш об'ємне по відношенню до звуконаслідувань.

Популярну свого часу тему звуконаслідувальних слів, без якої практично не обходилася жодна фундаментальна мовознавча праця (згадаймо хоча б “Мову” О. Єсперсена), Ф. де Соссюр визначив як периферійну, яка аж ніяк не могла похитнути основного висунутого ним положення про немотивованість мовного знака. Свою позицію він аргументував тим, що звуконаслідувальні слова не є органічними елементами мови, що насправді їх аргументованість не є повною і що певною мірою вони є приблизні та напівумовні імітації певних звуків, до того ж кількісно вони займають незначне місце у системі мови. Причина такого незмінного інтересу може полягати не лише в необхідності бачити мовний знак та мовну систему в їх найповніших проявах, а й в бажанні враховувати те, що є менш регулярним. З іншого боку, сам Ф. де Соссюр, визначаючи, що звуконаслідувальні слова змінюються під впливом фонетичної та морфологічної еволюції і набувають рис, притаманних решті мовних знаків, фактично визнає їх повноправність у мовній системі. Тобто, при всій своїй звукозображальності, близькості до передачі звуків оточуючого світу, вони, безумовно, належать абсолютно певній мовній системі, використовуючи фонему, притаманні конкретній мові, отже, природна мотивація значною мірою корегується соціально.

Незважаючи на таке заперечення, проблема звуконаслідувань не залишає сторінки наукових досліджень. У європейській традиції це питання веде початок від діалогу Платона “Кратил”, у якому було сформульовано два протилежні погляди на мовний знак, згідно з яким цей знак є (у сучасних термінах) або довільним, конвенціональним, не

пов'язаним жодним натуральним зв'язком із своїм денотатом, або навпаки, не конвенціональним, мотивованим, таким, що фонетично наслідує ознаки позначуваного об'єкта. Це питання було поставлено у контексті проблеми походження мови та істинності (правильності) імен. Відтоді ж стало зрозуміло, що проблему не вдається розв'язати однозначно. Надалі в історії лінгвістичної думки це неодноразово підтверджувалося.

З того однак жодним чином не впливає, що обидва ці погляди на природу знака мають однакові аргументи на свою користь і однакову вагу. Навпаки, у сучасних лінгвістичних теоріях безумовна перевага надається конвенціональному розумінню природи лінгвістичного знака, а явище звукового символізму (як одного з виявів мотивованості знака) розглядається як периферійне, незважаючи на те, що з ним так чи інакше стикаються дослідники, які працюють у різних лінгвістичних галузях, таких як етимологія та історія мови, стилістика, дослідження дитячого мовлення, граматична типологія різносистемних мов. Таке становище спричинене не тим, що науковці не приділяють звукозображальним мовним засобам уваги – навпаки, інтерес до них є стійким – але через те, що існуючі теоретичні моделі насправді не містять у собі можливостей адекватної інтерпретації, зокрема стосовно добре зафіксованого для різних мов явища ономапоєї.

Осмисленню даної проблеми в мовознавстві сприяли праці Х. Марчанда [3], Дж. Р. Ферса [4], Л. Блумфілда [5], Л. Сміта [6], Г. Хільмера [7], в яких досліджувалися різні аспекти словотворчої структури звуконаслідувальних слів та розглядалося питання словотворчого статусу сполучень фонем та окремих фонем у складі звуконаслідувальних слів. Але, незважаючи на спроби лінгвістів проаналізувати деякі аспекти даного явища, слід відмітити, що проблема ономапоєї в сучасному мовознавстві вивчена ще далеко неповно.

Уявлення про периферійний характер досліджуваних явищ, яке могло б стати перешкодою при визначенні актуальності тематики, можна було б аргументувати й іншим, рідко, а то й зовсім не згадуваними в літературі фактами. Це стосується насамперед того, що ономапоєя – це не просто клас слів, хоч вони і є абсолютною універсалиєю у мовах світу (бо в такому разі можна було б цілком погодитися з Соссюром про маргінальний характер, зважаючи на їх досить обмежений кількісний склад порівняно з усім лексичним складом мови), а це і спосіб словотворення, що належить екстраграматичній (експресивній) морфології (пор. В. Дресслер), у якій особлива роль належить загальнокогнітивним

принципам. Фактично оноματοпею можна віднести до одного з найархаїчніших способів словотворення – іконічних знаків. Вона цікава й тим, що нерідко поєднується з не менш архаїчними, такими ж експресивними та універсальними морфологічними способами, насамперед редуплікацією, яка відтворює тривалість чи повторюваність певного звукового комплексу (пор. Типологічне дослідження Е. Моравчік з редуплікації 1978 р.).

Незважаючи на зростання уваги до явища іконізму в мові і на спробу розглядати його як один з фундаментальних принципів мовної організації, брак задовільної теорії дається взнаки, у галузі звукосимволізму та звуконаслідування його не вдається компенсувати і застосуванням нових точних методів. Наприклад, отримані у межах психолінгвістики цікаві та різноманітні дані щодо фоносемантичних зв'язків у різних мовах, попри розвинуту експериментальну техніку, застосовану для цього, не піддаються остаточній верифікації. І хоча сучасні дослідники далеко відійшли від наївних тлумачень, на зразок тих, що наводились у першому словнику звуконаслідувань Шарля Нодьє (*Dictionnaire des onomatopées*, 1808: *Bedon* “черевань”: оноματοпея звуку барабана, або *Biffer* “викреслювати”: звук, що створює гусяче перо, коли ним швидко проводять по паперу), сама проблема все ще залишається нерозв'язаною і потребує подальших наукових зусиль.

Згідно з сучасним розумінням, термін звуконаслідування, або оноματοпея (у процесуальному значенні), вживається на позначення безпосередньої звукової імітації звуків нелінгвістичної природи шляхом комбінації відповідних сегментів, які добираються з інвентарю фонем певної мови (див.: Trask 1994:247). Внаслідок цього виникають мовні одиниці, проблема визначення статусу яких є доволі складною. Йдучи слідом за дискусіями з цього приводу у вітчизняній традиції, нами відділяються звуконаслідування від вигуків. На підтвердження нашої позиції ми наводимо такі аргументи: дієслівно-вигуківі слова виступають лише у функції присудка, тоді як звуконаслідування можуть виконувати й функцію підмета, означення тощо. Вигуки виражають волевиявлення та емоції, тобто в якості такого знака, як сигнал, тоді як звуконаслідування є знаком-іконою, знаком-копією. Значення ономотопів мотивується їх звуковим складом, вони є багатозначними, на відміну від омонімічності і повної залежності від контексту вигуків, у них використовується не лише редуплікація, як у вигуках (роль цієї редуплікації не тотожна в цих двох розрядах) та повторах, наявності парних слів, крім того їх значення ніяк не

залежить від інтонації. До цього можна додати й такі два інші фактори: завжди існують умови для створення нових звукових символів (словотворча функція) на відміну від вигуків, цілком розвинута індивідуальна варіативність ономатоїв. Вигуки багато в чому зберегли зв'язок з інстинктивними звуками, й їхнє коло досить обмежене. Фонетичні особливості вигуків та звуконаслідувань, особливо, як це видно на функціях приголосних та голосних (у вигуках важливішою є роль голосних: голосні в коренях ономатоїєчних слів характеризують звукові явища переважно з тональної точки зору, отже, служать для вираження того чи іншого ступеня інтенсивності сили звукового явища). Існує певна тенденція щодо вживання голосних та приголосних звуків у складі звуконаслідувальних слів української мови. Можна говорити про закріплення за окремими приголосними сили та слабкості, глухоти та дзвінкості звучання. Роль звука у створенні звуконаслідувального ефекту визначається його позицією в слові. Отже, всі фонемі, що входять до складу ономатоїєчних слів, безпосередньо виконують звуконаслідувальну функцію. Лексико-граматичне значення ономатоїєчних слів часто залежить від якісної характеристики ауслатних фонем, що вказують на поступовість – миттєвість, тривалість – нетривалість звучання та шумову забарвленість наслідуваного явища. Таким чином, ауслатний приголосний звуконаслідувальних слів передає миттєвість, нетривалість звучання, і навпаки, довгий ауслатний голосний відображає його тривалість, поступовість, багаторазовість. Навіть шляхи поповнення не є ідентичні: вигуки поповнюються за рахунок повнозначних частин мови, тобто матеріал беруть з мови, звуконаслідування є звернуті до денотата, а не до мовної системи. Хоча, безперечно, є й спільне, насамперед, що ономатоїї можуть відбивати мовленнєве використання вигуків.

Якщо порівняти цей висновок з результатами досліджень на матеріалі неіндоевропейських мов (у збірнику статей за матеріалами міжнародного симпозіуму, присвяченого ідеофонам: Voeltz F. K., Erhard and Christa Kilian-Hatz, eds. (2001) *Ideophones*. John Benjamins Publishing Company, vii+434 pp.) [8:434], то виявляється, що в останніх характерною рисою ідеофонів є, зокрема, наявність особливих словотворчих характеристик. Поза тим, можуть виявитись відмінності також і на синтаксичному рівні. Так, у згадуваному збірнику редактори у вступній статті, називаючи типологічні подібності, зафіксовані на матеріалі багатьох мов, стверджують, що звуконаслідування (у висловленні) вводяться, як правило, за допомогою *verbum dicendi* або підрядного

сполучника типу *що, щоб, як*. Проте, як свідчать дослідження, це не є універсалією – наприклад, в українській та російській мовах картина виглядає інакше, оскільки звуконаслідування в них переважно виконують роль присудка, що дає, на наш погляд, додаткові підстави говорити про наявність у цьому пункті типологічно релевантної відмінності.

З усього сказаного можна зробити висновок, що положення про універсальність звуконаслідувальних слів (оскільки вони фіксуються у більшості мов, і їхня наявність передбачається в усіх мовах), попри позірну наочність, зовсім не є таким самоочевидним. Самої наявності замало, щоб говорити про ономотопеїчні утворення як про універсальну категорію. У різних мовах вони мають відмінний набір фонетичних, фонологічних, морфологічних, синтаксичних, семантичних і, очевидно, дискурсивних параметрів. Опис цих параметрів є необхідним для визначення їхнього статусу, як вважають сучасні дослідники (див. G. Nilson). Проте типологічні дослідження у цій сфері знаходяться на початковому етапі, тож розв'язання цих проблем ще попереду.

Цікавий момент, на який слід звернути увагу, стосується семантики звуконаслідувань. Йдеться про класифікацію власне за тематичними ознаками, а отже, за зв'язком з певною референційною сферою. Як доводить аналіз проведеного дослідження, картина світу, зафіксована в мові, відрізняється від фізичної реальності. Мова фіксує фізичні характеристики світу вибірково (як показала це К. Рохліна у недавній монографії, 2000). Можна очікувати, що не всі “нелінгвістичні” звуки навколишнього світу відтворюються за допомогою звуконаслідувань, а також, що в різних мовах фіксуватимуться дещо відмінні фрагменти звукової реальності, що відповідало б положенню про неоднакову категоризацію дійсності в різних мовах. Цікаво, на нашу думку, міг би виглядати портрет людини у дзеркалі звуконаслідувальних слів з поширеними групами лексем, що наслідують цмокання, пирхання, кашель, сміх, а також звуки жування та ковтання.

У звуковому вигляді звуконаслідувань знаходить відображення позамовний чинник (зображувана звукова дійсність) і мовні фактори. На перший погляд звуконаслідування з'являються як універсальні слова, однак той самий звук об'єктивної реальності може зображуватися в різних мовах зовсім різними звуками, наприклад, українські, російські качки кричать *кря-кря*, датські – *rap-rap*, французькі – *couin-couin*, а в інших країнах крик качки передається як *gick-gack*, *hap-hap*. Мотивованість звуконаслідувань таким чином є не абсолютною, не природною, а

соціально зумовленою, відносною. Якщо при імітації завдання полягає в точному відтворенні звуків навколишнього світу, то при утворенні звуконаслідувань кожен народ членує світ звуків відповідно до системи фонем своєї мови. З усього сказаного можна зробити висновок, що положення про універсальність звуконаслідувальних слів (оскільки вони фіксуються у більшості мов, і їхня наявність передбачається в усіх мовах), попри позірну наочність, зовсім не є таким самоочевидним. Самої наявності замало, щоб говорити про ономатопеїчні утворення як про універсальну категорію. У різних мовах вони мають відмінний набір фонетичних, фонологічних, морфологічних, синтаксичних, семантичних і, очевидно, дискурсивних параметрів. Опис цих параметрів є необхідним для визначення їхнього статусу, як вважають сучасні дослідники (див. G. Nilson).

Підсумовуючи вище зазначене, не можна не погодитись з думкою І. О. Голубовської про те, “що слухові враження, концептуалізовані різними мовами, відрізняються тим більше, чим далі перебувають одна від одної географічно і культурно досліджувані мови. Віддалені в культурно-мовному відношенні етноси не тільки по-різному “чують” голоси тварин, а й виявляють певну вибірковість при їхній сенсорно-рецептивній концептуалізації” [9:41].

Нетотожність звуконаслідувальних моделей у досліджуваних мовах можна пояснити можливістю побудови певної кількості правильних моделей одного явища та різноманітністю засобів і способів моделювання. Відповідно, подібність звуконаслідувальних моделей пояснюється спільністю об'єкта моделювання і стає можливою завдяки послабленню сигніфікативної функції звуків мовлення та збільшенню ролі їх акустичних властивостей в ономатопеїчних словах, завдяки чому в мові можуть існувати декілька звуконаслідувань, що моделюють однакові звучання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Rubinyi M.* Das Problem der Lautnachahmung / M. Rubinyi // Germ.–Rom. Monatschrift. – 1913. – Bd. 5. – S. 497.
2. *Rauhut F.* Probleme der Onomatopoeie / F. Rauhut // Volkstum u kultur der Romanen. – 1928. – Bd. – S. 113.
3. *Marchand H.* Motivation by Linguistic Form / H. Marchand // Studia Neophilologica. – 1957. – Vol. XXIX. – P. 54–66.
4. *Firth J. R.* Papers in linguistics, 1934–1951 / Firth J. R. – London, 1958.
5. *Blomfield L.* Language / L. Blomfield. – London, 1935.
6. *Smith L. P.* The English Language / L. P. Smith. – London, 1950. – P. 64–66.
7. *Hilmer H.* Schallnachahmung, Wrtschöpfung und Bedeutungs wandel: Diss. Halle / H. Hilmer. – 1916.
8. *Voeltz F. K.* Erhard, and Christa Kilian-Hatz, eds. (2001) Ideophones. John Benjamins Publishing Company, vii+434pp.
9. *Голубовська І.О.* Етнічні особливості мовної картини світу. – К., 2004. – С. 41.